

Պ.գ.թ. Փաշայան Արաքս
(ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ)

ԻՐԱՆԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ
1991 Թ. ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌՔԲԵՐՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ

Գտնվելով իսլամական աշխարհի հարևանությամբ՝ Ադրբեջանն անկախություն ձեռք բերելուց հետո թիրախ դարձավ արտաքին իսլամական ներթափանցումների համար։ Ադրբեջանում իրենց քաղաքական և կրոնական ազդեցությունը տարածեցին մի շարք ուժային կենտրոններ, առաջին հերթին՝ Իրանը, Թուրքիան, Ծոցի սուննիական որոշ արաբական միապետություններ, մասնավորապես Սաուդյան Արաբիան, Քուվեյթը, Քաթարը (որոնց ազդեցությունն Ադրբեջան ներթափանցեց առաջին հերթին Դաղստանի ու Չեչնիայի, նաև Կենտրոնական Ասիայի միջոցով)։

Արտաքին ազդեցությունները (թուրքական-սուննիական, իրանական-շիայական և արաբական-սալաֆիական) նպաստեցին ոչ միայն Ադրբեջանում, այլև ընդհանրապես ԽՍՀՄ մուսուլմանական շրջաններում իսլամական վերածննդի խթանմանը և որոշակիորեն վերաձևեցին «ազգային իսլամը»։ Կրոնական հոսանքներն Ադրբեջան էին ներթափանցում ամենատարբեր ճանապարհներով⁷⁹։

Իրանի և Թուրքիայի համար նորանկախ Ադրբեջանը դարձավ ոչ միայն ավանդական մրցակցության դաշտ, այլև շիա և սուննի իսլամի քարոզչության պարարտ հող, իսկ սուննիական առանձին միապետությունների համար՝ սուննի-սալաֆիականության արտահանման երկիր։ Թե՛ Թեհրանը,

⁷⁹ Political Islam in the Caucasus: Trends in Islam in the Wider Caucasus, Carnegie Endowment, http://carnegieendowment.org/files/022212_transcript_poli-islam-12.pdf

թե՛ Անկարան և թե՛ Ծոցի որոշ պետություններ Ադրբեջանում սկսեցին ներդնել ֆինանսական ծավալուն միջոցներ՝ մզկիթների նորոգման և կառուցման, կրթական և մշակութային հաստատությունների ստեղծման, կրոնական կադրերի պատրաստման, ինչպես նաև ադրբեջանցի փախստականներին օգնելու համար՝ Ադրբեջան ուղարկելով սեփական քարոզիչներին, զուգահեռաբար կազմակերպելով ադրբեջանցի ուսանողների կրթությունն արտերկրում: Միջազգային իսլամական կենտրոնները հատկապես ակտիվ էին մարզինալ և սոցիալապես անապահով խավերի շրջանում:

1989-2010 թթ. Ադրբեջանում կառուցվել է 595 մզկիթ, որից 150-ը՝ օտար դրամաշնորհներով: Նրանցից 63-ը բաժին է ընկնում Քուվեյթին, 24-ը՝ Թուրքիային, մնացածները՝ Սաուդյան Արաբիային, Իրանին, Քաթարին և այլն⁸⁰:

Փաստորեն անկախությանը հաջորդած շրջանում արտաքին իսլամական ներթափանցումների հարցում Ադրբեջանը կարծես վարում էր «բաց դռների» քաղաքականություն, որին նպաստեցին անկախությանը հաջորդած շրջանին բնորոշ քաղաքական վայրիվերումները, ղարաբաղյան պատերազմը, փախստականների խնդիրը և այլն⁸¹: Անկախությունից հետո Ադրբեջանի դռները բացվեցին իսլամական երկրների առաջ, որոնց հետ Ադրբեջանը համագործակցում էր ամենատարբեր, այդ թվում՝ կրոնական ոլորտում:

Ադրբեջանի անկախացումից հետո Իրանը ցանկանում էր ամեն գնով իր ազդեցությունը տարածել Ադրբեջանում՝ հաշվի առնելով այս երկրամասի հետ ունեցած պատմական, կրոնական և մշակութային դարավոր կապերը: Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների սերտացումը հնարավորություն

⁸⁰ Юнусов А., Исламская палитра Азербайджана. Институт Мира и Демократии, Баку, 2012, с. 13.

⁸¹ Heyat F., The Resurgence of Islam in a Post-Soviet Azerbaijan, Azerbaijan in the World, Azerbaijan Diplomatic Academy, 2008, 1 (13).

կտար Իրանին նվաճելու նոր շուկա, շահեկանորեն համագործակցելու Կասպից ծովի խնդիրների շուրջ, ի դեմս Ադրբեջանի ձեռք բերելու քաղաքական նոր դաշնակից՝ ուժեղացնելով շիայական տանդեմը, տարածաշրջանի համար Թուրքիայի հետ ունեցած մրցակցության մեջ առավելություն ձեռք բերելու, սերտացնելու կապերն Ադրբեջանի իրանական ծագում ունեցող ժողովուրդների՝ թալիշների ու թաթերի հետ, տարածելու խոմեյնիական⁸² գաղափարները, նաև հակազդելու Իրանական Ադրբեջանի (Ատրպատականի) հարցի շուրջ շահարկումներին⁸³:

Նշենք, որ դեռևս ԽՍՀՄ տարիներին Ադրբեջանում առանձին շրջաններ (թե՛ շիայական, թե՛ սուննիական) աչքի են ընկել որոշակի կրոնամոլությամբ, ինչպես, օրինակ, Մասալին, Բիլասուվարը, Ջալիլաբադը, Լենքորանը: Այստեղ նամազ էին անում, կրոնական հիշարժան օրերն էին նշում, ինչպես օրինակ՝ Աշուրան, սակայն բացառապես տներում, երբեմն էլ սրբատեղիներում՝ գաղտնի կերպով: Այս միտումը տարածված էր նաև Ղազախի, Թովուզի, Շամխորի, Եվլախի,

⁸² Խոմեյնիզմի հիմնադիրն այաթոլա Ռուհոլլա Խոմեյնին (1902-1989 թթ.) է, որի ղեկավարությամբ Իրանում 1979 թ. իրականացվեց իսլամական հեղափոխություն: Խոմեյնիզմի հիմքում ընկած է շիայական աստվածապետության կամ *velāyat-e faqīh*-ի (բառացի՝ ֆակիհների իշխանություն) գաղափարը, որը ենթադրում է պետության օրենսդրական, գործադիր և դատական համակարգերում իսլամական աստվածաբան-իրավագետների՝ ֆակիհների իշխանությունը և շարիաթական նորմերի ներդրումը, որը կապահովի սոցիալական արդարություն: Պետության մեջ պետք է գործադիր նաև ընտրովի խորհրդարան, որի անդամները կարող են լինել թե՛ աշխարհիկներ, թե՛ կրոնավորներ: *Velāyat-e faqīh*-ի գաղափարը դարձավ 1979 թ. Իրանի սահմանադրության հենքը: Այն արտացոլված է Խոմեյնիի *Hokumat-e Islami. Velayat-e faqih* («Իսլամական կառավարում. ֆակիհների իշխանությունը») գրքում, որը հրատարակվեց 1971 թ.:

⁸³ Кулиев Э., Азербайджан: иранский вектор религиозного возрождения, *Центральная Азия и Кавказ*, 2005, 5 (41), с. 165.

Դիվիզիոնի և Քուսարի շրջաններում⁸⁴:

Արդեն Խորհրդային Միության վերջին տարիներին Ադրբեջանում նկատվեց իսլամական գործոնի որոշակի ակտիվացում, ինչը հիմնականում պայմանավորված էր 1979 թ. Իրանի իսլամական հեղափոխությամբ, որի առաջնորդը՝ իմամ Խոմեյնին (1902-1989 թթ.), Ադրբեջանում որոշակի ժողովրդականություն էր վայելում: Արդեն 1980-ականների սկզբներին կրոնասեր շրջանակներ ունեցող Բաքվում, Նախիջևանում և Լենքորանում (այսպես կոչված՝ իսլամական գոտում) բավական ակտիվ էին իրանցի քարոզիչները: Մասնավոր տներում ու փոքր խանութների ապակիներին կարելի էր տեսնել իմամ Խոմեյնիի լուսանկարները և իսլամական շիայական այլ խորհրդանիշներ⁸⁵:

Ադրբեջանի անկախությունից հետո, չնայած ամենատարբեր ոլորտներում Իրանի հետ ձևավորված բազմակողմ համագործակցությանը, այնուամենայնիվ, ժամանակ առ ժամանակ երկկողմ հարաբերություններում ի հայտ էին գալիս լարվածության օջախներ: Իրանը դիտարկվում էր որպես ոչ վստահելի գործընկեր, որը ոչ միայն ձգտում էր Ադրբեջանում տարածել իր կրոնական և քաղաքական ազդեցությունը, այլև համագործակցում էր Հայաստանի հետ այն պարագայում, երբ Ադրբեջանն ու Թուրքիան շրջափակման մեջ էին պահում Հայաստանը՝ Ղարաբաղյան հարցում ճնշումներ գործադրելու նպատակով:

Ադրբեջանում Իրանի կրոնական ազդեցությունն առավելապես ուժեղ էր 1990-ականների առաջին կեսին: Այս փուլում Իրանի համար ավելի հեշտ էր ներթափանցել և գործել

⁸⁴ Абасов А., Ислам в современном Азербайджане: образы и реалии. В сборнике Азербайджан и Россия: общества и государства, Москва, 2001.

⁸⁵ Полонский А., Ислам в контексте общественной жизни современного Азербайджана. Особенности мусульманского возрождения в Азербайджане, История, 1999, 28.

Ադրբեջանում՝ կապված անցումային շրջանի խնդիրների հետ: Նշված ժամանակահատվածում Ադրբեջանը, կարելի է ասել, հեղեղված էր իրանցի միսիոներներով, իրանական բարեգործական և կրոնական կազմակերպություններով: 1993 թ.-ից Ադրբեջանում ակտիվորեն գործում էր «Իմամ Խոմեյնիի բարեգործական հիմնադրամի» (Imam Xomeyni adina İmdad Komitəsi) մասնաճյուղը: Նշենք, որ 2001 թ. տվյալներով հիմնադրամն Ադրբեջանի տարածքում ունեցել է 145 գրասենյակ⁸⁶: 2005 թ. տվյալներով Իրանը նշված հիմնադրամի միջոցով մոտ 25 միլիոն դոլարի մարդասիրական օգնություն է տրամադրել Ադրբեջանին՝ օգնելով կարիքավոր մարդկանց, ուսանողներին, փախստականներին, գործազուրկներին և այլն: Հիմնադրամը գործել է Ադրբեջանի 19 քաղաքներում⁸⁷:

Սակայն արդեն 2014 թ. հունվարին «Իմամ Խոմեյնիի բարեգործական հիմնադրամը», այդ թվում՝ «Իմամ Ալի» բարեգործական հիվանդանոցը, դադարեցրին իրենց գործունեությունն Ադրբեջանում, քանի որ, ինչպես հայտարարեց իրանական կողմը, Ադրբեջանն այլևս չունի սոցիալական այնպիսի խնդիրներ, ինչպես անկախությունից հետո: Ադրբեջանում Իրանի Իսլամական Հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպան Մոհսեն Փաքայենը նշեց, որ հիմնադրամը 20 տարվա ընթացքում Ադրբեջանում ծախսել է 43 միլիոն դոլար⁸⁸:

Հետանկախության շրջանում Իրանն աջակցում էր նաև իրանամետ կրոնաքաղաքական կառույցների ստեղծմանն ու գործունեությանը, որոնցից ամենահանգուցայինն Ադրբեջա-

⁸⁶ Valiyev A., Azerbaijan: Islam in a Post-Soviet Republic. Middle East Review of International Affairs, 2005, 9 (4).

⁸⁷ Кулиев Э., նշվ. աշխ., էջ 166:

⁸⁸ Imam Khomeini Relief Foundation Representation Closes in Azerbaijan (by Jafarov, Temkin), <http://www.trend.az> (28.01.2014).

նի իսլամական կուսակցությունն էր: Կառույցը ստեղծվել է 1991 թ. շիաական արմատական տրամադրություններով հայտնի Նարդարան ավանում: Առաջնորդն Ալի Աքրամ Ալիևն էր, ով աչքի էր ընկնում կրոնաքաղաքական պահպանողական հայացքներով, ծնունդով Նարդարանից էր: Կուսակցությունը գրանցվեց 1992 թ.: Այն, ըստ իր կանոնադրության և ծրագրերի, հավատարիմ էր ժողովրդավարական արժեքներին, կոչվում էր այլ կուսակցությունների հետ համագործակցությանը, նաև ծրագրում էր ակտիվորեն մասնակցել երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին⁸⁹:

Ադրբեջանի իսլամական կուսակցությունն իրականում աչքի էր ընկնում իրանամետ կեցվածքով՝ իր վրա կրելով խոմեյնիզմի ազդեցությունը⁹⁰: Նրա գաղափարախոսության մեջ հստակ էին հակաամերիկյան, հակախորայելական և հակասիոնիստական շեշտադրումները⁹¹: Կուսակցությունը թյուրքականությունը համարում էր միասնական իսլամական ազգին՝ Ումմային հակասող գաղափարախոսություն, իսկ ազգայնականությունը դիտարկվում էր իսլամի միաստվածության սկզբունքը ոտնահարող երևույթ՝ բազմաստվածություն (շիրք)⁹²: Կուսակցությունը հետամուտ էր պետության և հասարակության մեջ իսլամական արժեքների ամրապնդմանն ու քաղաքական գործընթացներին կրոնական գործիչների մասնակցությանը՝ համարելով, որ իսլամը կարող էր կառուցողական դեր խաղալ Ադրբեջանի անկախ պետության կայացման գործում: Ղարաբաղյան հարցի լուծումը, ըստ ԱԻԿ-ի,

⁸⁹ Гасанов Р., Ислам в общественно-политической жизни современного Азербайджана, Социологические исследования, 2003, 3.

⁹⁰ Гаджи-Заде Хикмет, Свобода совести в Азербайджане. Центральная Азия и Кавказ, 1998, 16.

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Полонский А., նշվ. աշխ.:

հնարավոր էր միայն ռազմական ճանապարհով: Կուսակցությունն Ադրբեջանում լայն հեղինակություն չէր վայելում:

Արդեն Հեյդար Ալիևի նախագահության առաջին շրջանում Ադրբեջանի ազգային անվտանգությունը փորձեց հակազդել իրանական կրոնական և քաղաքական քարոզչությանը: 1995 թ. Ադրբեջանի իշխանությունները կասեցրին Ադրբեջանի իսլամական կուսակցության գործունեությունը՝ իրանի հետ ունեցած կապերի, լրտեսության և այնտեղից ֆինանսավորվելու մեղադրանքով: Լուրջ հակահարված հասցվեց Ադրբեջանում իրանի աջակցությամբ ստեղծված «Հիզբալլահին», որին 2000 թ. իշխանությունները մեղավոր համարեցին ադրբեջանցի հայտնի գիտնական Ջիա Բունիաթովի սպանության (1997 թ. փետրվար) մեջ⁹³: 2001 թ. փակվեցին իրանական բոլոր մեդրեսեները⁹⁴:

Հարկ է նշել, որ Ադրբեջանում իրանի կրոնական և քաղաքական ազդեցության նվազման կամ չեզոքացման համար, բացի պետության իրականացրած կոշտ մեթոդներից, այլ պատճառներ ևս կային, նախևառաջ՝ ադրբեջանական հասարակության առավելապես աշխարհիկ բնույթը, հասարակության շրջանում խոմեյնիզմի գաղափարների ոչ լայն ժողովրդականությունը, Բաքվի թուրքամետ և արևմտամետ կողմնորոշումը, իրանական կրոնական ազդեցության դեմ «պաշտոնական իսլամի» հակազդեցությունը, որին, բնականաբար, աջակցում էր պետությունը⁹⁵:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Ադրբեջանի ազգային

⁹³ «Հիզբալլահը» Ջիա Բունիաթովի նկատմամբ մահվան դատավճիռ էր սահմանել դեռևս 1996 թ.՝ նրան մեղադրելով իսրայելական Մոսադի գործակալ լինելու և Ադրբեջանում սիոնիզմը տարածելու մեջ:

⁹⁴ International Crisis Group (2008) Azerbaijan. Independent Islam and the State. IGG Europe Report 191.

⁹⁵ Балджи Байрам, Судьбы шиизма в постсоветском Азербайджане. Этнографическое обозрение, 2006, 2, с. 84.

անվտանգությանը հաջողվեց չեզոքացնել Իրանի կրոնական և քաղաքական ազդեցությունը, ամեն պարագայում իրանական գործոնը շարունակում է այսօր էլ որոշակի դերակատարություն ունենալ Ադրբեջանի հասարակական-քաղաքական և կրոնական դաշտում: Իրանը կարողացավ Ադրբեջանում հենք ստեղծել շիայական չափավոր և արմատական կրոնա-քաղաքական ակտիվության և ընդհանրապես «քաղաքական իսլամի» զարգացման համար: Շիայական արմատական տրամադրությունների հենակետն ու կենտրոնը դարձավ Ապշերոնի թերակղզում գտնվող Նարդարան ավանը (նշենք, որ, բացի Ապշերոնից, շիայական ավանդույթներն ամուր հիմքեր ունեն նաև հարավային շրջաններում և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում)⁹⁶:

Ադրբեջանի հասարակական որոշ շրջանակներում շարունակում են մեծ հեղինակություն վայելել իրանցի որոշ այաթուլաներ, ինչպես, օրինակ, Իրանի հոգևոր առաջնորդ, ազերիական ծագմամբ Ալի Խամենեին⁹⁷: Ադրբեջանում ոչ պակաս հեղինակություններ էին նույնպես ազերիական ծագմամբ և արմատական հայացքներով աչքի ընկնող այաթուլաներ Մուհամեդ Ֆազիլ Լենքորանին (1931-2007 թթ.), Ջավադ Թաբրիզին (1926-2006 թթ.) և այլք: Շատ ու շատ ադրբեջանցիներ իրենց կրոնական կենտրոնը համարում են Իրանը:

Իրանական քարոզչությունն Ադրբեջանում շարունակում է տարածվել նաև իրանական լրատվամիջոցներով: Ասվածի ապացույցը քարոզչական նշանակություն ունեցող իրանա-

⁹⁶ Dobroslawa W.-M., Competing Islamic Traditions an Anthropological Perspective. Doctoral Dissertation. Faculty of Philosophy. Jagiellonian University, Cracow, 2010, p. 85.

⁹⁷ Political Islam in the Caucasus: Trends in Islam in the Wider Caucasus, Carnegie Endowment, http://carnegieendowment.org/files/022212_transcript_poli-islam-12.pdf

կան «Սահար II» հեռուստաալիքի հեռարձակումն է ադրբեյջաներենով ու թալիշերենով: Հեռուստաընկերությունը պարբերաբար անդրադառնում է Ադրբեյջանում առկա էթնիկ ու դավանական, մարդու իրավունքների և այլապես խնդիրների: Հեռարձակվում է մասնավորապես հարավային՝ թալիշական շրջաններում⁹⁸:

2014 թ. հունվարի 15-ին Բրյուսելում ՆԱՏՕ-ի կենտրոնական կատարած այցի ժամանակ Իլհամ Ալիևը նշել է, որ Իրանի հետ Ադրբեյջանի հարաբերությունները վերջին շրջանում բարելավվել են, քանի որ Իրանը նախկինի պես չի միջամտում Ադրբեյջանի ներքին գործերին (հավաքագրում Ադրբեյջանի քաղաքացիներին, պատրաստում Իրանում և այդուհետև ուղարկում Ադրբեյջան՝ լրտեսելու կամ ծայրահեղ կրոնականություն քարոզելու նպատակով): Ամեն պարագայում Իրանի կրոնաքաղաքական ազդեցությունն Ադրբեյջանում այլևս իրողություն է: Այն նպաստեց նաև Ադրբեյջանում շիայական քաղաքացիական ակտիվության զարգացմանը: Ասվածի ապացույցներից է նաև «Դավանանքի պաշտպանության և խղճի ազատության կենտրոն»-ի (DEVAMM) տնօրեն, Բաքվի Ջումա մզկիթի նախկին իմամ, իրավապաշտպան Իլքար Իբրահիմօղլուի գործունեությունը, ով հոգևոր կրթություն է ստացել Իրանում⁹⁹:

Իրանը, ըստ ամենայնի, կշարունակի ապագայում ևս օգտագործել շիայական գործոնը թե՛ իրանական ծագում ունեցող էթնիկ փոքրամասնությունների և թե՛ Ադրբեյջանի սոցիալական ու քաղաքական դաշտում:

⁹⁸ Kotecha Hema, Islamic and Ethnic Identities in Azerbaijan: Emerging trend and tensions. A Discussion Paper. OSCE. Baku, 2006, p. 28.

⁹⁹ Մանրամասն տե՛ս Փաշայան Ա., Իսլամն Ադրբեյջանում. անցյալը և ներկան, Երևան, 2014, էջ 119-124 :

IRAN'S RELIGIOUS INFLUENCE ON AZERBAIJAN SINCE INDEPENDENCE 1991

Pashayan Araks

(Institute of Oriental Studies of NAS RA)

The paper deals with the nuances of Iranian religious influence on Azerbaijan since 1991. After gaining its independence several Islamic movements began in Azerbaijan that was stimulated by external religious (especially, Iranian Shi'a, Turkish Sunni and Arab Salafite) factors. The Azeri authorities did their best to neutralize the external religious treats. They prevented a penetration into Azerbaijan of Iranian Shi'a influences, as well as Khomeinism. Both Heydar Aliyev and his son Ilham have been successful enough in keeping national security away from the new challenges, maintaining by this a secular nature of their regime. The state tried to assist the institutes representing the "official Islam" against "non-official islamic" especially Iranian religious penetrations. Despite the fact, Iran managed to stimulate "political Islam" and Shia activism in Azerbaijan. Tehran has resources to use Shia factor in social, ethnic and political fields in Azerbaijan.